

Т. М. Шевченко

ОЛЬВІЙСЬКІ ФІМІАТЕРІЇ АФРОДІТИ

Проаналізовано серію погрудь-фіміатеріїв із зображенням у кількох варіантах Афродіти з еротами на плечах. Теракоти виявлено на різних ділянках розкопок в Ольвії, здебільшого — на Східному і Західному Теменосах. Зважаючи на цей контекст, розглядається призначення таких ритуальних теракот і походження іконографії богині. Наприкінці додано каталог таких знахідок.

Ключові слова: *Ольвія Понтійська, теракота, погруддя-фіміатерій, Афродіта, ботрос, теменос.*

В Ольвії елліністичного періоду відомо кілька типів погрудь-фіміатеріїв (Шевченко 2015; Shevchenko 2015). Найочевиднішим образом зпоміж них є Афродіта, яку можна впізнати за фігурками еротів, що сидять на її плечах.

Повністю вціліла фігурка, що експонується в Державному Ермітажі, знайдена під час розкопок 1940 р. на ділянці І в Ольвії (рис. 1, польовий № О-40/455) під керівництвом Т. М. Кніпович (Кніпович 1940). Решта вціліли частково і походять зі Східного (Центрального) Теменоса (розкопки О. І. Леви, О. М. Карасьова), ще один фрагмент верхньої частини з отвором від чаші фіміатерія зберігається в НМІУ, знайдений розкопками М. М. Худяка 1936 р. (інв. № О-36/2936, не увійшов до каталогу) на ділянці «Нижнє місто Фармаковського», разом з фрагментами посуду, світильників, тиньку, антефіксом з головою горгони (Славин 1936). Окремо слід розглядати односторонню теракоту з абсолютно ідентичним зображенням і розмірами, знайдену на Західному Теменосі (рис. 2) розкопками під керівництвом А. С. Русяєвої (Русяєва 1979, с. 53, рис. 29: 1).

Усі погруддя виготовлено в Ольвії та в одній майстерні, можливо, й на самій території Теменоса (Леви 1985, с. 83—84). Опубліковано лише

фрагменти двох з аналізованих тут зображень Афродіти (Леви 1970, с. 45, табл. 19: 4: 28; Русяєва 1979, рис. 29: 1). У цих статтях не йшлося про трактування їх як теракот-фіміатеріїв (див.: Shevchenko 2015 з літ.). Нині публікація подібних зразків є актуальною через поточення трактування їх, а також, зважаючи на активні дослідження на новій сакральній ділянці в Ольвії, присвяченій Афродіті (Вуjskikh 2015). Серія погрудь датується часом пізнього періоду функціонування святилища Афродіти. Елліністичні матеріали на цій ділянці (Р-25) походять також з ботроса (Крапивина 2012, с. 239—240).

Подібні теракоти давно трактуються як фіміатерії в зарубіжній науковій літературі (Bedello Tata 1990 з літ.), натомість знахідки з Ольвії почали інтерпретувати так нещодавно (Bilde 2007; Shevchenko 2015; Шевченко 2015). Відсутність атрибутів на інших типах погрудь-фіміатеріїв змушує трактувати їх без прив'язки до культу конкретного божества. Раніше в них вбачали образи Деметри (Худяк 1940, с. 89—90, тощо) або Гери (Cantone 2015, р. 95 з літ.). Таким припущенням бракувало конкретних підстав. Тут ітиметься про теракоти з чіткими супутніми образами Афродіти — крилатими немовлятами, що недвозначно вказують на атрибуцію жіночого божества. Зображення анодоса Афродіти, ніби переходу з одного світу в інший, також відомі в образотворчому мистецтві (Alexandrescu Vianu 2010—2011, р. 23—24, 27, fig. 8).

Афродіта з еротами на плечах походить, очевидно, від її образу з дітьми-близнюками на руках у чорнофігурному вазописі (Carpenter 1986, р. 125). Парно зображували Ерота й Антероса (синів Афродіти, божеств любові та взаємної любові). Однак образ останнього відрізнявся формою крил: в Ерота вони, як у птаха, в Ан-

Рис. 1. Погруддя-фіміатерій Афродіти (О-40/455), розкопки Т. М. Кніпович на ділянці ІІ. Фото Ю. І. Ільїної, © Державний Ермітаж, 2019

тероса — як у метелика. Образи Ерота і Гімероса, кохання і пристрасті, зазвичай нічим не відрізнялися між собою, через що в літературі зображення їх називають просто еротами.

Дрібними фігурками, але на руках богині, а не на плечах, показано еротів на ранній протомі Афродіти, початку V ст. до н. е. з Олінфа (Robinson 1952, p. 85, N 21, pl. 15—16). Надалі еротів зображали, ніби вони тимчасово присіли на плечах богині. Такими вони постають і в Ольвії.

Протоми Афродіти з еротами на плечах набули популярності, зокрема, у Причорномор'ї (Канаракє 1969, № 2, 13, с. 43, 53; Скуднава, Славин, Клейман 1970, с. 53, № 45; Vuzoianu, Bărbulescu 2008, pl. LXXXV, R21). В Ольвії фрагменти кількох таких протом знайдено в контексті ботроса на Центральному теменосі, звідки походять два подані тут погруддя-фіміатерії Афродіти (кат. 10, 13). Комплекс теракот з ботроса Центрального Теменоса потребує окремого дослідження, з нього опубліковано лише окремі найкраще вцілілі знахідки (Леви 1959; 1970, с. 42—48; 1985, с. 82—83). Тут розглянемо лише серію ідентичних теракот, знайдених у ньому.

Рельефами Афродіти з еротами на плечах в елліністичний період прикрашали посуд (Канаракє 1969, № 11, с. 52), вироби торевтики (Алексеева 2014). На плечі богині нерідко зображували лише одного ерота (Pfrommer 2001, fig. 3, p. 2—3).

Фіміатерії з зображенням Афродіти з еротами на плечах мають паралелі на півдні Італії (Schmidt 1994, N 437, Taf. 80: a—c, S. 238, з аналогіями). Окремі погруддя-фіміатерії з'явилися наприкінці V ст. до н. е. в Олінфі, Галікарнасі (Higgins 1954, p. 128, nr. 444, pl. 62; Bald Romano 1995, p. 17—18). Найбільше тиражовані, починаючи з Паестума, в IV ст. до н. е. поширювалися по всій Італії та, коли сягли Тарентума, впливали на пластику александрійську і східно-грецьку IV—II ст. до н. е. (Bedello Tata 1990, p. 4, 39). Звичайно, за кілька століть і під впливом місцевих шкіл корoplastики погруддя-фіміатерії набули своєрідних рис. Це підтверджують і ольвійські зразки.

Одним з найближчих до ольвійських погрудь є фіміатерій IV ст. до н. е. з Італії — з чашею на голові, яку автор публікації називає лілією (Schmidt 1994, N 437, S. 238). Чашу виготов-

Рис. 2. Фрагментована протома Афродіти (О-74/АГД/478), розкопки А. С. Русяєвої, Західний Теменос. НФ ІА НАНУ

лено у формі, хоча, як і більшість ольвійських ліпних чаш, розташована вона не по центру голови. Чаша має дуже розплющені, аж відігнуті краї. Руки Афродіти, опущені вздовж тулуба, показано майже до ліктів. На обох плечах маленькі ероти тягнуться руками до обличчя Афродіти. Погруддя є близьким до ольвійських за розміром, а також за оформленням одягу. Завважимо, є паралелі і з тими зображеннями, які зазвичай трактують як Кору-Персефону (Русяєва 1979, с. 56, рис. 32). Це безрукавий хітон з трикутним вирізом на шиї, підв'язаний під грудьми. Виріз, близький до V-подібного, був популярний у короластиці початку III ст. до н. е. Його рідко виконували на великій скульптурі, він відповідав доволі розкутим образам (Burr Thompson 1963, p. 23, 80).

Впливи елліністичної короластики Італії проявилися в самому способі зображення Афродіти. Надзвичайно близьким до образів богині на фіміатеріях є підвісний круглий рельєф першої половини IV ст. до н. е. з зображенням Афродіти з еротами, що стоять на її плечах (Eberhard 1974, Kat. Nr. 9), а також зображення ерота, що сидить на плечі богині (Winter 1903, p. 253, no. 3). Ероти постають стрункими юнаками з піднятими крильми. Серезки богині з двох частин — такі самі, як серезки Афродіти на ольвійських фіміатеріях, вдягнена вона в безрукавий хітон. Виступ волосся, зібраного на маківці, дуже нагадує три виступи на великій півфігурі (Русяєва 1979, рис. 32). Припали на колінах до аналогічних серезок Афродіти ероти на іншому медальйоні з Італії (Barra Bagnasco 1999, fig. 30). З подібною зачіскою і так само зібраним на плечах хітоном зображено Афродіту з еротами на плечах на тлі розвіяного гіматія (Leyenaar-Plaisier 1979, p. 411, pl. 147, N 1141). Всі ці деталі вбрання могли бути даниною тогочасній моді, властивій для всього грецького світу.

Один з італійських зразків теракотових зображень Афродіти з еротами опрацьовано у фондах Британського музею¹ (Higgins 1954, No. 1228). Складається враження, що він є чимось середнім між протомою і півфігурою. У цієї теракоти тильну сторону виготовлено окремо, однак вона пласка, і між нею та невисоким рельєфом лицьової частини є лише вузький проміжок. Погруддя датовано 420-ми рр. до н. е., походить з Локрі. Видно, що фігурки еротів на плечах зображено не зовсім сидячи. Ліва нога кожного стоїть на плечі, права звисає. Голови еротів звернено до богині. Крил немає, рис обличчя не видно. Голови мають вигляд кулястих виступів. Такі особливості могли бути наслідком спрацьованості форми, коли зображенню надавали остаточного вигляду фарбою. Навряд чи обличчя фігурок були затерті при використанні теракоти. Свого роду схематичність у зображенні еротів, що контрастує зі старанно проробленим образом самої Афродіти, викликає паралелі з ольвійськими погруддями зі стилізованими еротами на тлі пальмет. На італійській теракоті Афродіта також постає в невисокому широкому полісі, як і на пізніших ольвійських зразках.

Указані паралелі стосуються деталей і атрибутів зображення. Що ж до самого обличчя богині, то ольвійський образ — самобутній (рис. 1—8). Він має відповідники лише в Ольвії. Це півфігури, виготовлені в одній формі, з ліпним плющовим вінком (рис. 10), що зображували персонажа культу Діоніса (Шевченко 2016, с. 44—45, рис. 1; 2). Поважність і зрілість у рисах обличчя зображеної жінки стали приводом для дослідників трактувати образи в плющовому вінку як Деметру (Русяєва 1979, с. 51). Нині можна переконатися, що риси зовнішності, емо-

1. Висловлюю вдячність куратору Департаменту Греції та Риму Британського музею Пітеру Гітсу за сприяння в роботі з матеріалами.

Рис. 3. Фрагмент погруддя-фіміатерія Афродіти (O-59/4341), розкопки О. І. Леві, О. М. Карасьова, Східний Теменос. НФ ІА НАНУ

Рис. 4. Фрагмент погруддя-фіміатерія Афродіти (O-55/1958), розкопки О. І. Леві, О. М. Карасьова, Східний Теменос. НФ ІА НАНУ

ційний стан зображуваних тощо не є визначальним для віднесення фігурок до того чи іншого культу. Та ж Афродіта, зображена одним майстром юною і тендітною, в іншого постає ледь не огрядною. На погруддях-фіміатеріях богиня постає усміхненою повновидою жінкою, з важкими повіками, округлими випуклими щоками, повною шиею, ледь розкритим ротом, більше вираженою верхньою губою, випнутим підборіддям. Крім Ольвії, таке лице, як на серії аналізованих

тут теракот, не трапляється ніде. Складається враження, що прообразом тиражованих теракот Афродіти і півфігур німфи, чи хто б була ця богиня діонісійського кола, було обличчя великої скульптури, можливо, своєю чергою, створеної за образом мешканки Ольвії. Немає сумнівів, що погруддя-фіміатерії Афродіти та півфігури, знайдені в житловому районі біля агори розкопками Л. М. Славіна (Шевченко 2016, с. 44—45), виготовлено в той самий час. Ці обличчя просто

Рис. 5. Фрагмент погруддя-фіміатерія Афродіти (О-55/2155), розкопки О. І. Леві, О. М. Карасьова, Східний Теменос. НФ ІА НАНУ

Рис. 6. Фрагмент погруддя-фіміатерія Афродіти (О-55/1959), розкопки О. І. Леві, О. М. Карасьова, Східний Теменос. НФ ІА НАНУ

Рис. 7. Фрагмент погруддя-фіміатерія Афродіти (О-60/3373), розкопки О. І. Леві, О. М. Карасьова, Східний Теменос. НФ ІА НАНУ

копіюють одне одного, що уможливило припустити не лише той самий час виготовлення їх, а й руку одного коропласта чи його майстерні. Образ, змальований з однієї жінки, так сподобався майстрові, що він повторював його в різних фігурках, можливо й різних богинь. До виготовлених у формі півфігурних зображень додано ліпні деталі, а саме: листя і плоди, з яких створено вінок, традиційний для культу Діоніса. Так втілили образ учасниці діонісійського фіаса (рис. 10).

Ще одним аналогом ольвійським зразкам є фіміатерій з Беляуса другої половини II ст. до н. е. (Дашевская 1970, с. 65, табл. 2: 1). У публікації висловлено припущення, що теракотою виготовлено з херсонеської глини. Однаково зображено одяг Афродіти: хітон з трикутним вирізом з рельєфним оформленням верхнього краю навколо шиї. Від еротів лишилися тільки голови. Подібне трактування цих супутни-

ків богині набуло серійного втілення в Ольвії¹ (кат. № 9—13; Худяк 1940, № 9, с. 91, рис. 69). Можливо, воно походить від зображення еротів, що виглядають з-за плечей Афродіти, в той час, як їхні постаті — у неї за спиною (див., напр., зразки теревтики: Алексеева 2014, рис. 5; 6).

У першій публікації одного з таких погрудь Афродіти, богиню інтерпретовано як Деметру, зважаючи на трактування головного убору як невисокого калафа, а теракоту датовано III ст. до н. е. (Худяк 1940, № 9, с. 91, рис. 69). Інші фрагменти бюстів-фіміатеріїв, знайдені на ділянці Західного Теменоса, раніше розглядалися як зображення Кібели (Русяева 1979, рис. 53: 1, 3). Інтерпретація видавалася справедливою, зважаючи на доволі високий головний убір, показаний у формі (Shevchenko 2015, cat. Nos. 16, 17). Утім, при докладному вивченні теракот з ботроса сусіднього Центрального Теменоса, з'ясувалося, що ці фіміатерії — абсолютно то-тожні, можливо виготовлені в тій самій формі, що й погруддя О-55/3103 (кат. № 10) з цього ботроса, де вціліло зображення еротів на плечах. Подібної форми невисокий полос бачимо не лише на цих погруддях Афродіти, а й на протомках Афродіти з еротами на плечах III ст. до н. е. з античного поселення в Албешті неподалік Каллатіса (Vuzoianu, Bărbulescu 2008, 224, pl. LXXXV, R21) і на згаданому погрудді з Локрі (Higgins 1954, Nos. 1228). У подібному головному уборі Афродіта постає на монументальній скульптурі Пергаму II ст. до н. е. (Musée de Pergame 1994, р. 2—3).

Відтак, є підстави переглянути не лише інтерпретацію, а й датування цього погруддя. Зважаючи на стилістичні ознаки, описані в каталозі теракот, поданому тут, а також на те, що його знайдено в одному будинку разом з двома іншими погруддями-фіміатеріями першої половини II ст. до н. е., можна дійти висновку, що й сама теракота та її аналоги з ботроса Центрального Теменоса датуються цим часом. На користь цього свідчить також спрощення зображення, що відбулося на переході від одного до іншого варіанту погруддя Афродіти. Якщо раніше еротів зображували повністю, з увагою до деталей, об'ємно і скрупульозно, то тепер їх показано схематично — у вигляді голів на тлі пальмет на плечах богині.

Якщо порівняти погрудні зображення Афродіти на архітектурних деталях храму з Істрії (Alexandrescu Vianu 2010—2011, р. 23—24, fig. 2—3) і храму Афродіти в Німфеї (Худяк 1962, табл. 24), то їх теж подано на тлі багатопелюсткових пальмет. Це нашттовхує на зв'язок теракотових зображень з храмовою архітекту-

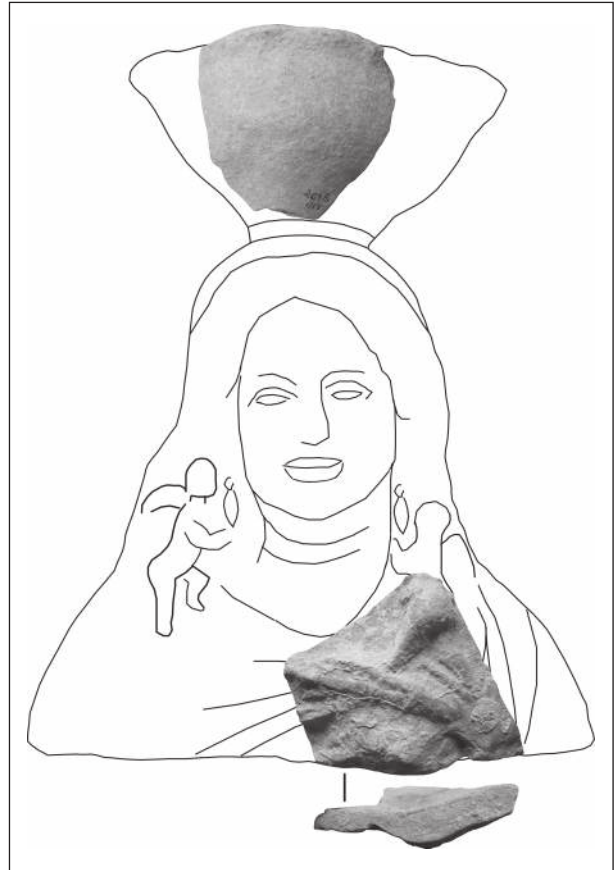

Рис. 8. Реконструкція погруддя-фіміатерія Афродіти з фрагментами О-55/2044 і О-55/2048. Розкопки О. І. Леві, О. М. Карасьова, Східний Теменос. НФ ІА НАНУ

Рис. 9. Фрагмент погруддя-фіміатерія Афродіти (О-55/2989), розкопки О. І. Леві, О. М. Карасьова, ботрос на Східному Теменосі. НФ ІА НАНУ

рою, яку короласти мали на увазі, створюючи нові образи богині та її супутників.

Ероти у вигляді лише голів на плечах Афродіти трапляються в італійській короластиці (Winter 1903, р. 252, no. 4). Це погруддя з Па-

1. Висловлюю подяку заступнику головного зберігача Національного музею історії України Ользі Пукліній за всебічну підтримку в опрацюванні теракот в колекції музею.

Рис. 10. Півфігурні зображення учасниць фіаса Діоніса, розкопки Л. М. Славіна, ділянка біля агори. НФ ІА НАНУ

лермо, на якому богиню показано в намисті з довгих підвісок, як на ольвійському зразку О-55/2979 (кат. № 13). Голови еротів тут виготовлено в окремих формах і доліплено до теракоти на краю плечей. На погруддях з Ольвії є зображення еротів на плечах впритул до шиї Афродіти на зразок тих, що були зображені у повен зріст.

Чаші розглядуваних тут фрагментів погрудь Афродіти не вціліли. У колекції теракот з ботроса розкопок 1955 р. зберігається понад 30 чаш від погрудь-фіміатеріїв та їхніх фрагментів, однак вони могли походити і від іншого типу фіміатеріїв, знайдених в цьому контексті, не обов'язково від фігурок Афродіти. Через те їх не залучено до публікації, та це не означає, що принаймні деякі з них не увінчували ці теракоти. На те, що подані тут фрагменти погрудь були частиною погрудь-фіміатеріїв Афродіти, вказують отвори від чаш фіміатеріїв, а також абсолютна ідентичність уцілілих деталей зображення і технологія їх виробництва. Усі їх

було виготовлено якщо не одним майстром, то в одній майстерні та приблизно в той самий час.

Лише в поодиноких чашах від погрудь-фіміатеріїв з ботроса знайдено сліди від спалювання пахощів. Дослідники погрудь-фіміатеріїв в Італії завважають, що такі теракоти використовувалися для спалення фіміаму, але цей висновок не стосується всіх знахідок (Cantone 2015, р. 108). Якщо в Паестумі вони фіксуються найчастіше, то в Капуї на жодному погрудді пахощі не розкурювали (Bedello Tata 1990, р. 38). Тож такі зразки могли використовувати не для розкурювання пахощів, а для менш активного розповсюдження їх, а саме, ефірну олію наливали у чашу фіміатерія, аби пахощі діяли протягом тривалого часу (докл. див.: Шевченко 2015).

На італійських погруддях-фіміатеріях чашу зазвичай виготовлено у формі, вона має вигляд квітки. Через те в літературі такі теракоти іноді називають «квітковими жінками» (Cantone 2015). Ольвійські чаші, крім однієї (Худяк 1940, с. 89, № 6, рис. 66), найранішої, — прості, виліплені від руки і жодним чином не нагадують пелюсток квітів. Тож стосовно них не можна скористатися такою назвою. Таким чином, хоча фіміам на ольвійських погруддях з чашами і не розкурювався, проте міг там зберігатися, тож назва «фіміатерій» лишається актуальною.

Слушно інтерпретувати ці статуетки як ритуальне приладдя, що використовувалося в різних контекстах (святилище, дім, поховання) і з різним значенням, тобто в культурах різних богів (Cantone 2015, р. 108—109). Це відрізняє їх від більшості теракот, культове призначення яких часто доводиться доводити супутніми знахідками.

Стосовно поданої тут серії погрудь з незаперечною атрибуцією образу Афродіти, можна говорити, що подібні фіміатерії використовували у відправах культу цієї богині. Знайдені на ділянці громадських святилищ, такі фігурки можуть маркувати вшанування цієї богині не лише на Південному Теменосі, присвяченому їй (Bujskikh 2015; Русяєва 2015), а й на Центральному та Західному Теменосах, де Афродіту вшановували разом з іншими божествами (Русяєва 1979, с. 21; 2015, с. 36—38).

Не можна виключати можливості вотивного принесення цих теракот до святилищ інших богів, їх могли і не виносити за межі теменоса, дві з них викинули в ботрос, так і не придбав-

Рис. 11. Фрагментоване погруддя-фіміатерій Афродіти (О-36/1970), розкопки М. М. Худяка на ділянці И. Національний музей історії України

Рис. 12. Фрагмент погруддя-фіміатерія Афродіти (О-55/3103), розкопки О. І. Леві, О. М. Карасьова, ботрос на Східному Теменосі. НФ ІА НАНУ

ши в коропласта. Адже майстер працював, а, можливо, й продавав свій крам на священній ділянці. Ботрос слугував місцем захоронення залишків зі священної ділянки, тож ці погруддя-фіміатерії втратили свою цінність перед тим, як потрапили в цей контекст.

Причиною цього могло бути те, що вони вже у давнину стали фрагментами, а, можливо, популярності набув інший зразок погрудь-фіміатеріїв, яким замінили попередні. Крім Афроді-

ти, погруддя-фіміатерії з найглибшого ботроса Центрального Теменоса зображають богиню у стефані з довгим волоссям і без атрибутів. Їх набагато більше в цьому контексті. Виникає запитання, чи не були фігурки богині без атрибутів спрощеним образом тієї самої богині, Афродіти, вже такої звичної для погрудь-фіміатеріїв, що атрибути можна було не зображувати. Публікація цієї серії погрудь і подальше вивчення їх може призвести до нових висновків.

Рис. 13. Фрагмент погруддя-фіміатерія Афродіти (О-74/АГД/476), розкопки А. С. Русяєвої, ботрос на Західному Теменосі. НФ ІА НАНУ

Рис. 14. Фрагмент погруддя-фіміатерія Афродіти (О-74/АГД/477), розкопки А. С. Русяєвої, ботрос на Західному Теменосі. НФ ІА НАНУ

Рис. 15. Фрагмент погруддя-фіміатерія Афродіти (О-55/2979), розкопки О. І. Леві, О. М. Карасьова, ботрос на Східному Теменосі. НФ ІА НАНУ

Погруддя Афродіти з цілими фігурками еротів знайдено на ділянці Центрального Теменоса, але не в контексті ботроса, звідки походить Афродіта з еротами на тлі пальмет. Їх не використовували одночасно, зображення традиційних фігурок еротів передувало схематичному образу у вигляді стилізованих голів. Не лише ця, а й інші деталі на погруддях-фіміатеріях спрощувалися і схематизувалися, все менше нагадуючи тиражовані італійські зразки. Та це спрощення не стосувалося загального вигляду фіміатеріїв, їм і надалі надавали форми погруддя, не скорочуючи до голови, як це було в Італії (напр.: Bedello Tata 1990, tav. IV: 3), незмінною лишалася також проста ліпна чаша фіміатерія, прикметна короластиці Ольвії.

КАТАЛОГ

1. Фрагмент погруддя-фіміатерія Афродіти (О-59/4341; рис. 3).

Розкопки О. І. Леві та О. М. Карасьова 1959 р. Найвірогідніше, про цей фрагмент погруддя згадується у звіті про розкопки (Леві, Карасев 1959, л. 50) як аналогічний погруддям-фіміатеріям учасниці культу Діоніса, що нині експонуються в Археологічному музеї ІА НАНУ та в НІАЗ «Ольвія». Ці майже повністю вцілілі погруддя виявлено на ділянці Е2 у великій стої, у приміщеннях 1 і 2, відповідно. Фрагменти кожного фіміатерія знайдено в різних частинах приміщення, на різних рівнях, фрагмент третьої аналогічної півфігури — в одній з виборок стін. Виявлення таких самих теракот в одній будівлі видалось не випадковим авторам розкопок. Фрагмент погруддя Афродіти знайдено у приміщенні 2, разом з археологічно цілим погруддям О-59/4916. У цьому приміщенні була значна кількість кераміки II ст. до н. е. порівняно з приміщенням 1, фрагменти чорнолакового посуду, «мегарських» чаш (Леві, Карасев 1959, л. 49).

Вис. 6,5 см, шир. 4,5 см, вис. рельєфу 3,5 см.

Глина відшаровується, коричнева, на лицьовій стороні перепалена до сірого, з домішками слюди і кварцу. На поверхні незначні сліди білої обмазки, червоної фарби.

Вціліла ліва частина погруддя богині й ерота, що сидить на плечі. Верхній шар облущився майже повністю на лицьовій стороні, зберігся лише на голові й крилі ерота. Порожнисту теракотову виготовлено у формі. Тильний бік майже плаский, лінію його з'єднання з лицьовою стороною рельєфно виділено. Нижній край на незначній вцілілій ділянці — заокруглений. Уламок походить від погруддя Афродіти з немовлятами-еротами з округлими крильми. Уцілілий на правому плечі Ерот сидить у півоберта до лица богині, лівою рукою тягнеться до неї. Навіть на облущеному шарі глини видно його пластично пророблені м'язи, гармонійність у передачі частин тіла, вигнутий стан, граційно підняту голову. Виконано в манері елліністичного мистецтва. Друга половина III ст. до н. е.

2. Фрагменти погруддя-фіміатерія Афродіти (О-55/1958; рис. 4).

Розкопки О. І. Леві та О. М. Карасьова на схід від храму Аполлона, Центральний Теменос (Леві 1970, с. 45), в тому самому контексті, що й аналогічний фрагмент О-55/1959 (кат. № 4), фрагменти інших теракот, світильників, глиняного вотива, графіто.

Вис. 10,8 см, шир. 8,5 см, вис. рельєфу 5,2 см.

Глина — світло-коричнева, з дрібними домішками слюди. Поверхня вкрита вапняковим шаром.

Уціліла частина голови з отвором для фіміатерія та ліва частина — лице і фігурка ерота на плечі. Порожнисту теракотову виконано у формі.

Тильний бік не пророблено, не позначено навіть обрисів голови і пліч. Перехід до необробленої з боків частини має вигляд краю гіматія, накинута на голову, що звисає вздовж пліч. Більшу частину тильного боку займає технічний отвір. Його верхній край — на рівні маківки, бічна сторона має вигляд смуги завширшки 2,7 см. На лицьовій стороні по сирій глині вздовж верхнього краю нанесено ямки заокругленим на кінці інструментом в напрямку згори вниз. Уціліло п'ять ямок, що передають оздоблення вінка на голові богині. Перед обпалом у теракоті зроблено отвір по центру голови 1,5 см в діаметрі. Зображено усміхнену богиню з маленькими еротами на плечах. Верхній шар облущився на обличчі. Вціліло зображення пасом волосся, підбраного над скронями, що обрамляло лице. Права вціліла сторона обличчя видає рельєфну його передачу, особливо випуклі щоки, підкреслені глибокими впадинами біля кутиків губ. Очі показано не дуже виразно, можливо, через спрацьованість форми. Повіки — товсті, майже зімкнені. На доволі пізню дату вказує також вишнута над нижньою верхня губа. Втім, зображення постає надзвичайно миловидним. Голова Афродіти — ледь схилена до правого плеча. На ньому, звисавши ноги, сидить немовля-ерот. Він тягне праву руку через весь корпус до сережки богині, що звисає до його лівого плеча. Сережка складається з кулястої основи і конічної підвіски, як на півфігурі III ст. до н. е. (Русяєва 1979, рис. 32). Фігурку ерота видно в загальних рисах: пухкі руки і ноги, піднесені над плечима округлі крила, обернена до богині голова. Все виконано в найкращих традиціях елліністичної пластики. Друга половина або кінець III—II ст. до н. е.

Опубліковано: Леві 1970, с. 45, табл. 19: 4, № 28, де вказано, що фрагмент зберігається в Ленінградському відділенні Інституту археології АН СРСР.

3. Голова від погруддя-фіміатерія Афродіти (О-55/2155; рис. 5).

Розкопки О. І. Леві та О. М. Карасьова 1955 р. на Центральному Теменосі, яма № 63, разом з фрагментами архаїчної теракоти, амфор.

Вис. 6,8 см, шир. 5,0 см, вис. рельєфу 5,2 см.

Глина відшаровується, темно-оранжевого кольору, домішки кварцу, незначні — слюди.

Уціліло обличчя і ліва частина голови з отвором для фіміатерія на маківці. Порожнисту теракотову виготовлено у формі. Тильний бік не деталізовано. Після виймання з форми уздовж виступу на краю лицьової і тильної сторін нанесено ряд неглибоких ямок округлим на кінці інструментом, що позначають вінок на голові богині. Лицьова поверхня вгорі облущилася, добре видно рельєфність вінка і зачіски лише на рівні скронь. Волосся обрамляє високий округлий лоб. Очі розташовано доволі близько. Щоки звисають у нижній частині, що особливо відчутно на перепаді навколо заглиблених кутиків губ. Губи розташовано близько до носа.

Щоки разом з верхньою губою надають особливої рельєфності обличчю. Цей прийом використано з метою передати емоційність образу. З-поміж елліністичних ольвійських зображень теракоти цієї серії — найбільше емоційно виразні. Кінець III—II ст. до н. е.

4. Фронтальна частина погруддя Афродіти (О-55/1959; рис. 6).

Розкопки О. І. Леві та О. М. Карасьова 1955 р. на Центральному Теменосі, в тому самому контексті, що й О-55/1958 (кат. № 2).

Вис. 6,8 см, шир. 4,5 см, вис. рельєфу 3,5 см.

Глина — крихка, відшаровується, з дуже дрібними домішками слюди і вапняку. Поверхня вкрита вапняковим шаром.

Фрагмент оббитий з усіх боків, лише нижній край уцілів на довжину 1,2 см, хоча й не на всю товщину. Збереглися частково обличчя, шия та груди. Через крихку глину верхній шар лицьової сторони майже стерся. Через це риси обличчя дещо розмиті порівняно з аналогічними описаними фігурками (№ 2 і 3). Чіткою лишилася нижня ліва сторона лица. Теракота порожниста, виготовлена у формі. Зображено усміхнену жінку з ледь нахиленою до правого плеча головою. За вцілілою частиною обличчя видно властиві цьому ольвійському образу повні щоки та перехід від щік до шиї, що передають образ не юної, а сповненої сил жінки. Передача очей двома пухкими валиками, близьке розташування носа і губ, випирання верхньої губи над нижньою тощо — усе свідчить про доволі пізню дату фігурки, не раніше кінця III ст. до н. е. Лише на цьому зразку з серії фіміатеріїв уціліла фронтальна частина погруддя. Видно, якою мірою видавалися вперед груди, таким чином утворюючи широку основу фігурки. Адже зворотна сторона теракоти мала зовсім незначну округлість для опертя і майже вертикальну поставу. Для стійкості фігурка погруддя врівноважена на лицьовій стороні. Випнуте обличчя, де шар глини був товстіший, важка чаша фіміатерія на маківці потребували додаткової опори. Це було вирішено через значний виніс нижнього краю погруддя. Край одягу під шиєю проходить майже горизонтально. Зібраний у складку одяг оперізував фігуру над грудьми, підкреслюючи жіночність образу Афродіти.

5. Фрагмент погруддя-фіміатерія Афродіти з еротами (О-60/3373; рис. 7).

Розкопки О. І. Леві та О. М. Карасьова 1960 р. на Центральному Теменосі. У звіті фрагмент не згадується, за відсутності іншої польової документації, точніші дані не вдалося встановити.

Вис. 5,4 см, шир. 2,6 см, вис. рельєфу 3,0 см.

Глина — світло-коричнева, поверхня вкрита вапняком, є сліди білої обмазки.

Уціліла частково права половина обличчя і шиї богині з рукою ерота, що сидів на плечі. Брови і підборіддя відбито. Теракоту виготовлено у формі, порожниста. Богиню зображено усміхне-

ною, риси обличчя мають доволі різкі пластичні перепади. Дуже виділено щоки, що ніби нависають, дуже виступають губи, особливо верхня. Підборіддя випиналося, що видно за переходом до нього. Збереглася пряма лінія носа, частина ока. Лице вийшло масивним, шия теж доволі товста. Такою постає Афродіта і на аналогічних фігурках з ділянки АГД і ботроса (рис. 2—6). Ці зображення були погрудними з чашею-фіміатерієм на маківці. На плечах богині було представлено двох маленьких еротів, що руками тягнуться до її обличчя. На цьому зразку вціліли фрагменти фігурки ерота на правому плечі. III ст. до н. е.

6. Фрагмент бюста Афродіти з еротом на плечі (О-55/2044; рис. 8).

Розкопки О. І. Леві та О. М. Карасьова 1955 р. на Центральному Теменосі, в одному контексті з фрагментами інших теракот і фрагментом чаші фіміатерія № 2048.

Вис. 3,7 см, шир. 4,7 см, вис. рельєфу 2,5 см.

Глина — щільна, темно-рожева. Поверхню вкрито вапняком, є сліди білої обмазки.

Уцілів нижній правий край теракоти з зображенням частини грудей і нижньої частини немовляти-ерота на плечі богині. Теракоту виготовлено у формі, порожниста. Нижній край зрізаний, завтовшки 0,3—0,8 см. Богиню зображено в перевитому навколо грудей гіматії. Його верхній зібраний у складку край плавно спускається від правого плеча під ліву руку. Над грудьми — складка дещо розпрямлена і перекручена в кількох місцях. З правого плеча також спадав одяг. На складці одягу стоїть фігурка ерота. Він тягнеться до лица богині, його подано у профіль, ліва нога попереду правої. Обриси немовляти — пухкі, випнутий живіт і стегно додають миловидності. На відміну від ерота на правому плечі, тут його показано в русі. Долучати фрагмент до погрудь-фіміатеріїв та зробити припущення щодо пози ерота на правому плечі уможливило тотожність деталей на повністю вцілілій фігурці О-40/455 (рис. 1), що експонується в Ермітажі.

Фрагмент чаші фіміатерія (О-55/2048).

Глина — світло-коричнева, з дрібними домішками вапняку, слюди. Поверхня — перепалена до сірого кольору. Зовнішня сторона вкрита вапняком.

Уцілів сегмент чаші від краю вінець до основи ніжки. Верхній шар глини всередині повністю облущився. Чашу виготовили вручну, загладили пальцями. На поверхні є численні виступи. Вінець — ледь відігнуті, вирівняні притисканням до горизонтальної поверхні. На необлупленій частині всередині чаші є сліди кіптяви.

7. Нижній край тильного боку погруддя (О-55/2989; рис. 9).

Розкопки О. І. Леві та О. М. Карасьова 1955 р. найглибшого ботроса на Центральному Теменосі. Разом з майже 2 тис. фрагментів теракот, інших культових знахідок.

Вис. 3,8 см, довж. 8,2 см, товщ. 0,8 см.

Глина — світло-коричнева, з домішками кварцу та незначними дрібною слюди.

Фрагмент — центральна нижня частина зворотного боку погруддя, оббита з боків. Деталь виліплена вручну, вирівняно розкачуванням і заглажено пальцями з внутрішньої сторони. Нижній край — не зовсім плаский, не вирівняний. Деталь трішки вигнуто під округлі обриси спини погруддя. Верхню частину фрагмента теж не обрізано, лише притиснуто інструментом на невеликій ділянці. Вона становить нижній край технічного отвору теракоти. Збереглися також кути цього отвору, що позначають його ширину в 4,3 см. Фрагмент можна віднести до погруддя-фіміатерія лише гіпотетично. Однак, зважаючи на вцілілі погруддя (О-55/1958, рис. 4), подібність зворотної частини, що складалася з вертикальних бокових і горизонтальної нижньої стінок, її товщини, вигину основи, техніку виготовлення, розміри тощо, така гіпотеза видається правомірною. Адже на відміну від розглядуваних погрудь-фіміатеріїв Афродіти, тильний бік півфігур і погрудь виготовляли з суцільної глини, аби він повторював обриси голови та спини фігурки, хоч і не проробляли в деталях. А вже в готовому зворотному боці вирізали технічний отвір. Подібну до погрудь Афродіти конструкцію зворотного боку мають лише фігурки Матері богів найпоширеного типу III—II ст. до н. е. Втім, на відміну від цієї деталі, їхній зворотний має пласку форму. Тут він — вигнутий, повторює вигин передньої центральної частини нижнього краю погрудь. Зважаючи на глину, можна припустити, що фрагмент належав тій самій теракоті, що й голова О-55/2155 (рис. 5).

8. Верхня частина протоми Афродіти з еротами (О-74/АГД/478; рис. 2).

Розкопки А. С. Русяєвої на ділянці Західного Теменоса 1974 р., цистерна, глибина 4,7—5,0 м, разом з фрагментами чернолакових глеків, «мегарськими» чашами, ливарними формами, теракотами: № 476 і 477 — фрагменти фіміатеріїв Афродіти зі стилізованими еротами на тлі пальмет, № 479 — фрагменти трону Матері богів, № 482 — Матері богів з левом, а також ще понад 20 фрагментів інших теракот (№ 480, 481, 483).

Вис. 8,5 см, шир. 7,0 см, вис. рельєфу 4,3 см.

Глина — бежева, темно-оранжева на зламі. На шиї — сліди білої обмазки і білої фарби.

Верхня частина протоми — голова богині і частково вцілілі фігурки еротів. Теракоту виготовлено у формі, зворотна сторона — увігнута. Зображено усміхнену жінку з ледь нахиленою до правого плеча головою. Як і на погруддях-фіміатеріях, головний убір підкреслено вдавленими по сирій глині ямками, хоча дещо мілкішими. Так само ерот на правому плечі тягнеться рукою до кінчика конічної підвіски на сережці. Від еротів уціліли голова і рука. Цю теракоту від погрудь з абсолютно ідентичними зображеннями і розмірами відрізняє не лише відсутність тильної сторони (краї — не оббиті, а загла-

жені), а й значна товщина черепка. Якщо в погрудь вона становить 0,2 см на ділянці бічного краю лицьової частини, то тут — 0,5 см зліва і до 1,3 см справа. Права частина є дещо затовстою і для протом цього періоду. За конструкцією цю протому наближає до погрудь-фіміатеріїв наявність вгорі по центру невеликого виступу над вінком. На погруддях такий виступ переходить в основу для прикріплення чаші фіміатерія. Можна припустити, що фігурку виготовляли одночасно з погруддями-фіміатеріями, з якихось причин не доробивши до кінця.

Опублікована як протома Деметри: Русяєва А. 1979, с. 53, рис. 29: 1; Русяєва М. 2006, с. 155, рис. 160: 1.

9. Фіміатерії Афродіти з головами еротів на тлі пальмет (польовий № О-36/1970, інв. № БЗ-2719; НМІУ; рис. 11).

Розкопки М. М. Худяка 1936 р. на ділянці І, у великій північній будівлі, звідки походять знахідки ще двох фіміатеріїв інших типів (Худяк 1940, № 7 і 11, с. 89—92).

Вис. 10,7 см, шир. 6,7 см, вис. рельєфу 5,0 см.

Глина відшаровується, колір — від світло-коричневого до темно-оранжевого.

У двох фрагментах. Верх теракоти оббитий. Очевидно, стефана була з'єднана з головою, як на фіміатеріях богині в стефані II ст. до н. е. Виготовлене у формі зображення поправили вручну: доліпили нижню губу і вирівняли. Подібно до богині в стефані, волосся Афродіти вкладено в подвійні перевиті пасма. Висота обличчя від зачіски до шиї 5,1 см. Лице — видовжене. Очі — припухлі, виконані за відомим з кінця III—II ст. до н. е. в торевиці та короластиці прийомом, за допомогою якого світлотінню привертається увага до очей. Рот близько розташовано біля носа. На голові — високо поставлена вузька стефана, під нею — пов'язка. Сережки — видовжені, теж складні, з конічною підвіскою завдовжки 1,6 см. На маківці — дуга від отвору для встановлення чаші фіміатерія. Хітон з трикутним вирізом з виступом по центру.

Опубліковано як зображення Деметри: Худяк 1940, № 9, с. 91, рис. 69.

10. Фрагмент погруддя Афродіти з головою ерота і пальметами (О-55/3103; рис. 12).

Розкопки О. І. Леві та О. М. Карасьова 1955 р. найбільшого ботроса на Центральному Теменосі. Разом з майже 2 тис. фрагментів теракот, інших культових знахідок.

Глина — темно-рожева, з дрібними домішками товченої мушлі.

Вис. 8,3 см, шир. 4,0 см, вис. рельєфу 5,6 см.

Збереглася ліва частина погруддя: плеча, шиї та грудей богині. Лицьову сторону виготовлено у формі, зворотну виліплено вручну. Порожниста. Технічний отвір займав більшість площини звороту. До обпалу глину вирівняли зсередини круговими рухами ножа в нижній частині, загладили знизу вгору на ділянці з'єднання

лицьової та тильної сторін, вирівняли пальцями краї технічного отвору. Тильний бік був дещо випуклий назовні, по вертикалі — майже прямий. Лицьова сторона була найширшою в грудях та, як і на погруддях Афродіти з цілими фігурками еротів (рис. 1—8), дуже виступала. Зображено богиню в хітоні з V-подібним вирізом на шиї. Складки вирізу показано рельєфно. На плечі накинуто гіматій. Поверх нього спадає пасмо закрученого спіраллю волосся. Найцікавішою деталлю є зображення голови ерота над плечем богині. Ледь помітними заглибленнями показано очі та рот. Голова — на тлі 6-пелюсткової пальмети. Її форма нагадує підняті та складені вгорі докупи крила.

11. Фрагмент погруддя-фіміатерія: лице (О-74/АГД/476; рис. 13).

Розкопки А. С. Русяєвої у 1974 р. на Західному Теменосі, цистерна, в тому самому контексті, що й № 8.

Вис. 8,4 см, шир. 5,1 см, вис. рельєфу 5,1 см.

Глина — темно-рожева, поверхня світла, є домішки слюди і кварцу.

Уціліла лицьова сторона голови — обличчя та шия. Теракота, аналогічна кат. № 12, але збереглася краще. Тут видно, що головний убір богині внизу був облямований стрічкою, у вухах — сережки з кулястою основою і конусоподібною підвіскою (краще вціліло зображення правої). Такі прикраси є і на погруддях-фіміатеріях з реалістичнішими зображеннями еротів, що публікуються тут (рис. 1—7). Волосся над лобом вкладено так, як на серії дещо більших фіміатеріїв богині у стефані III ст. до н. е. (Шевченко 2018). Серед погрудних фігур цієї серії також не на всіх зразках є стрічка під стефаною. Стефана на голові Афродіти тут — доволі висока, що дало привід визначити головний убір як низький полос, а саму богиню — як Матір богів (Русяєва 1979, рис. 53: 1, 3; Shevchenko 2015, fig. 6; 9). На цьому фрагменті вціліли кінці листків пальмет, які вдалося так трактувати через опрацювання аналогічного погруддя-фіміатерія, знайденого на ділянці И в Ольвії (О-36/1970, кат. № 9). Зображення витончене, обличчя — гармонійне, видовжене. Лоб — високий. Очі і губи посаджено глибоко. Рот розташовано доволі близько до носа. Верхня губа — дещо більша за нижню, пластично пророблена. Очі показано не надто виразно: повіки дещо згрубшено, зовнішні кутики опущені. Лише після реставрації стала виразно помітною асиметричність очей: праве око зсунуто вниз, як і на аналогах.

Фото опубліковано: Русяєва 1979, рис. 53, 1; 3. Каталогізована, опублікована до реставрації та інтерпретована як зображення Матері богів: Shevchenko 2015, fig. 9.

12. Фрагмент погруддя-фіміатерія: лице (О-74/АГД/477; рис. 14).

Ділянка Західного Теменоса, цистерна, виявлено в тому самому контексті, що й попередню знахідку, кат. № 11.

Вис. 7,9 см, шир. 4,3 см, вис. рельєфу 4,2 см.

Глина — темно-рожева на зламі, з домішкою слюди і кварцу, поверхня — світла, затерта, з темними плямами на обличчі.

Лице від порожнистої фігурки, ніс і губи — відколоти. Після виготовлення у формі зроблено глибоку вертикальну насічку на проділі зачіски і неглибокі скісні, щоб показати пасма волосся, вкладеного над лобом і скронями. Зроблено також вдавлення в кутиках губ. На маківці встановлено чашу фіміатерія, від якої вцілів шип, на 2,4 см занурений вглиб статуетки. Обличчя — видовжене, ідеалізоване. Високий лоб, м'які не надто виразні очі, рельєфом показано чітко лише верхні повіки, внутрішні кутики очей заглиблені, підборіддя округле, у профіль рельєфно виступає. На голові богині — стефана. Те, що вона доволі висока, а також те, що вціліла лише її центральна частина, було сприйнято як низький полос, а саму богиню — як Матір богів (Русяєва 1979, рис. 53: 1, 3; Shevchenko 2015, cat. No. 16, fig. 6). Лише завдяки детальному опрацюванню колекції ольвійських теракот у НМІУ, вдалося встановити, що ця не дуже добре вціліла теракота є абсолютно ідентичною повніше вцілілому погруддю, що зображує Афродіту зі стилізованими еротами на тлі пальмет (О-36/1970, кат. № 9).

Фото опубліковано: Русяєва 1979, рис. 53: 1, 3. Каталогізована як зображення Матері богів і опублікована до реставрації: Shevchenko 2015, fig. 6.

13. Фрагмент бюсту від фіміатерія (О-55/2979; рис. 15).

Розкопки О. І. Леві та О. М. Карасьова 1955 р. найбільшого ботроса на Центральному Теменосі. Разом з майже 2 тис. фрагментів теракот, інших культових знахідок.

Вис. 3,9 см, шир. 6,0 см, товщ. 1,0 см.

Глина — світло-коричнева з рожевим відтінком, з незначними домішками вапняку.

Фрагмент нижньої центральної частини погруддя, зі зворотного боку майже повністю облущений. Теракоту виготовлено у формі, порожниста. Вздовж нижнього краю є заглиблення в складках одягу, виконані негострим інструментом по сирій глині. Зображувала жінку в хітоні, очевидно скріпленому на плечах і під'язаному під грудьми. Навколо шиї він мав широкий V-подібний виріз з найбільшим виступом у куті. Складки одягу показано чітко, дуже рельєфно (з увагою до перепадів висот). В набагато нижчому рельєфі показано намисто з довгими (1,0 см) вузькими підвісками. На аналогічних погруддях-фіміатеріях його показано лише фарбою (Winter 1903, p. 252, no. 4). Тут фарба не збереглася, рельєф уцілів лише по центру і зліва. Зображення — аналогічне фрагменту погруддя-фіміатерія Афродіти з еротами і пальметами на плечах О-55/3103 (кат. № 10). Кінець III—II ст. до н. е.

ВИСНОВКИ

У серійно виготовлених погруддях було втілено, найвірогідніше, образ Афродіти Уранії, строго вдягненої в хітон і обгорнутої гіматієм зрілої жінки. В часи використання цих теракот, датованих кінцем III — першою половиною II ст. до н. е., в Ольвії епіграфічно засвідчений був культ Афродіти Евплії та Афродіти Понтії. Обидва епітети були пов'язані з успіхом у мореплаванні та морській торгівлі (Русяева 2015, с. 36 з літ.). Так чи інакше, цей образ відрізнявся від юної оголеної богині в невимушеній позі, якою зображали Афродіту Пандемос в цей час. Еротичні плечі підкреслюють материнство богині, її покровительство сім'ї та дітонародженню.

Зображення Афродіти у вигляді погрудь-фіміатеріїв використовувалися в той самий час і на Центральному, і на Західному Теменосах. Абсолютно ідентичні погрудь-фіміатерії богині зі стилізованими еротами на тлі пальмет знайдено в ботросах обох теменосів. Функціонування поряд розташованих теменосів, розділених лише вулицею, синхронно і для вшанування тих самих богів, рано чи пізно призведе до висновків про їхню належність до єдиного культового простору, принаймні на певному етапі існування поліса.

ЛІТЕРАТУРА

- Алексеева, Е. М. 2014. Аспекты культа Афродиты в Горгишии (поздний эллинизм и первые века нашей эры). *Древности Боспора*, 18, с. 7-34.
- Дашевская, О. Д. 1970. Терракоты из городища Беляус. *Свод археологических источников*, Г 1-11, I, с. 65.
- Книпович, Т. Н. 1940. *Инвентарная опись. Раскоп И, ИГ*. НА ІА НАН України, ф. ПМК, оп. 11.
- Крапивина, В. В. 2012. Три мраморные статуэтки Афродиты и Ольвии. *Древности Боспора*, 16, с. 239-246.
- Леви, Е. И. 1959. Терракоты из цистерны ольвийской агоры. *Краткие сообщения ИИМК*, 74, с. 9-19.
- Леви, Е. И. 1970. Описание терракот теменоса. *Свод археологических источников*, Г 1-11, I, с. 42-49.
- Леви, Е. И. 1985. *Ольвия. Город эпохи эллинизма*. Ленинград: Наука.
- Леви, Е. И., Карасев, А. Н. 1959. *Отчет о работе Ольвийской экспедиции ЛОИА АН СССР в 1959 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1959/116.
- Русяева, А. С. 1979. *Земледельческие культы в Ольвии догетского времени*. Киев: Наукова думка.
- Русяева, А. С. 2015. Граффити из южного теменоса Ольвии. *Вестник древней истории*, 2, с. 22-40.
- Русяева, М. В. 2006. Скульптура и терракоты. *Материалы по истории, археологии и этнологии Таврики*, Supplementum 2: Древнейший теменос Ольвии Понтийской, с. 147-157.
- Скуднева, В. М., Славин, Л. М., Клейман, И. Б. 1970. Описание терракот из Ольвии (города и некрополя). *Свод археологических источников*, Г 1-11, I, с. 49-56.
- Славин, Л. М. 1936. *Опись находок Ольвийской экспедиции 1936 г.* НА ІА НАН України, ф. ПМК, 87.
- Худяк, М. М. 1940. Терракоты. В: Ячменев, Н. И. (ред.). *Ольвия*. Киев: АН УССР, с. 85-103.
- Худяк, М. М. 1962. *Из истории Нимфея VI—III вв. до н. э.* Ленинград: Государственный Эрмитаж.

Шевченко, Т. М. 2015. Ольвійські погрудь-фіміатерії. *Laurea*, I: Античний мир и Средние века: чте-ния памяти профессора В. И. Кадеева, с. 54-58.

Шевченко, Т. М. 2016. Елліністичні глиняні півфігури з Ольвії. *Археологія та давня історія України*, 1 (18), с. 43-50.

Шевченко, Т. М. 2018. Ольвійські погрудні теракоти з ліпними чашею і прикрасами. *Археологія і давня історія України*, 3 (28), с. 129-139.

Alexandrescu Vianu, M. 2010—2011. Considérations sur le culte d'Aphrodite à Histria. *Il mar Nero. Annali di Archeologia e srotria*, VIII, p. 23-24.

Bald Romano, I. 1995. *The Terracotta Figurines and Related Vessels*. Philadelphia: University of Pennsylvania Museum. The Gordion Special Studies, II: University Museum Monograph, 83.

Barra Bagnasco, M. 1999. Il culto delle acque in Magna Drecia dall'età arcaica alla romanizzazione: Documenti archeologici e fonti letterarie In: Nava, M. L. (ed.). *Archeologia dell'acqua in Basilicata*. Potenza: Soprintendenza Archeologica della Basilicata, p. 25-52.

Bedello Tata, M. 1990. *Oscilla, thymiateria, arulae. Terrecotte votive. Catalogo del Museo provinciale Campano*. Città del Castello, IV.

Bilde, P. G. 2007. Nothing to do with Demeter? A Group of Bust Thymiateria from Olbia, Sector NGS. *Боспорський феномен*, II, p. 119-126.

Bujskikh, A. V. 2015. The Southern Temenos in Pontic Olbia (Preliminary Results of the Investigation). *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 21, p. 222-250.

Burr Thompson, D. 1963. *Troy. The Terracotta Figurines of the Hellenistic Period*. Princeton: Princeton University Press. Supplementary Monograph, 3: Troy. Excavations conducted by the University of Cincinnati. 1932—1938.

Buzoianu, L., Bărbulescu, M. 2008. *Albești. Monografie arheologică*. I. Constanța: Muzeul de istorie națională și arheologie. Bibliotheca Tomithana, IV.

Canarache, V. 1969. *Masks and Tanagra Figurines Made in the Workshops of Callatis Mangalia*. Constanța: Muzeul De Arheologie Constanta.

Cantone, F. 2015. The «Flower Woman» Figurines from the Foce Sele Hera Sanctuary. *Ancient Coroplastic Digital Data Management, Analysis, and Sharing. Archeologia e Calcolatori*, 26, p. 95-114.

Carpenter, T. H. 1986. *Dionysian Imagery in Archaic Greek Art*. Oxford: Clarendon Press.

Eberhard, P. 1959. *Antike Welt in Ton. Griechische und römische Terrakotten des Archäologischen Institutes in Leipzig*. Leipzig: Seemann.

Higgins, R. A. 1954. *Catalogue of the Terracottas in the Department of Greek and Roman Antiquities. British Museum*. London: Methuen & Co, I.

Leyenaar-Plaisier, P. G. 1979. *Les terres cuites grecques et romaines*, I: Catalogue de la collection du Musée national des antiques a Leiden, III. Leiden: Rijksmuseum van Oudheden.

Musée... 1994. *Musée de Pergame: Collectious d'Antiques*. Musée de Proche-orient.

Pfrommer, M. 2001. *Greek Gold from Hellenistic Egypt*. Los Angeles: Getty Museum Studies on Art.

Robinson, D. M. 1952. *Terracottas, Lamps, and Coins found in 1934 and 1938 (Excavations at Olynthus. Part XIV)*. Baltimore: The Johns Hopkins.

Schmidt, E. 1994. *Katalog der antiken Terrakotten*, I: Die figurlichen Terrakotten. Mainz: Philipp von Zabern.

Shevchenko, T. 2015. Bust Thymiateria from Olbia Pontike. *Les Carnets de l'AcSt*. 13. Online <http://acost.revues.org/582>, DOI: <https://doi.org/10.4000/acost.582>.

Winter, F. 1903. *Die Typen der figurlichen Terrakotten*. Berlin; Stuttgart: von W. Spemann, III.

REFERENCES

- Alekseeva, E. M. 2014. Aspekty kulta Afrodity v Gorgippii (pozdnii ellinizm i pervye veka nashei ery). *Drevnosti Bospora*, 18, s. 7-34.
- Dashevskaya, O. D. 1970. Terrakoty iz gorodishcha Beliaua. *Svod arkheologicheskikh istochnikov*, G 1-11, I, s. 65.
- Knipovich, T. N. 1940. *Inventarnaia opis. Raskop I, NG*. NA IA NAN Ukrainy, f. IIMK, op. 11.
- Krapivina, V. V. 2012. Tri mramornye statuetki Afrodity i Olvii. *Drevnosti Bospora*, 16, s. 239-246.
- Levi, E. I. 1959. Terrakoty iz tsysterny olviiskoi agory. *Kratie soobshcheniia IIMK*, 74, s. 9-19.
- Levi, E. I. 1970. Opisanie terrakot temenosa. *Svod arkheologicheskikh istochnikov*, G 1-11, I, s. 42-49.
- Levi, E. I. 1985. *Olviia. Gorod epikhii ellinizma*. Leningrad: Nauka.
- Levi, E. I., Karasev, A. N. 1959. *Otchet o rabote Olviiskoi ekspeditsii LOIA AN SSSR v 1959 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1959/11b.
- Rusiaieva, A. S. 1979. *Zemledelcheskie kul'ty v Olvii doget'skogo vremeni*. Kyiv: Naukova dumka.
- Rusiaieva, A. S. 2015. Graffiti iz yuzhnogo temenosa Olvii. *Vestnik drevnei istorii*, 2, s. 22-40.
- Rusiaieva, M. V. 2006. Skulptura i terrakoty. *Materialy po istorii, arkheologii i etnologii Tavriki*, Supplementum 2: Drevneishyi temenos Olvii Pontiiskoi, s. 147-157.
- Skudnova, V. M., Slavin, L. M., Kleiman, I. B. 1970. Opisanie terrakot iz Olvii (goroda i nekropolia). *Svod arkheologicheskikh istochnikov*, G 1-11, I, s. 49-56.
- Slavin, L. M. 1936. *Opis nakhodok Olviiskoi ekspeditsii 1936 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. IIMK, 87.
- Khudiak, M. M. 1940. Terrakoty. In: Yachmenev, N. I. (ed.). *Olviia*. Kyiv: AN URSSR, s. 85-103.
- Khudiak, M. M. 1962. *Iz istorii Nimfeia VI—III vv. do n. e.* Leningrad: Gosudarstvennyi Ermitazh.
- Shevchenko, T. M. 2015. Olviiski pohruddia-fimiaterii. *Laurea*, I: Antichnyi mir i Sredniie veka: Chteniia pamiati profesora V. I. Kadeeva, s. 54-58.
- Shevchenko, T. M. 2016. Ellinistychni hlyniiani pivihury z Olvii. *Arkheolohiia ta davnii istoriia Ukrainy*, 1 (18), s. 43-50.
- Alexandrescu Vianu, M. 2010—2011. Considérations sur le culte d'Aphrodite à Histria. *Il mar Nero. Annali di Archeologia e srotria*, VIII, p. 23-24.
- Bald Romano, I. 1995. *The Terracotta Figurines and Related Vessels*. Philadelphia: University of Pennsylvania Museum. The Gordian Special Studies, II: University Museum Monograph, 83.
- Barra Bagnasco, M. 1999. Il culto delle acque in Magna Drecia dall'età arcaica alla romanizzazione: Documenti archeologici e fonti letterarie In: Nava, M. L. (ed.). *Archeologia dell'acqua in Basilicata*. Potenza: Soprintendenza Archeologica della Basilicata, p. 25-52.
- Bedello Tata, M. 1990. *Oscilla, thymiateria, arulae. Terracotte votive. Catalogo del Museo provinciale Campano*. Città del Castello, IV.
- Bilde, P. G. 2007. Nothing to do with Demeter? A Group of Bust Thymiateria from Olbia, Sector NGS. *Bosporskii fenomen*, II, p. 119-126.
- Bujskikh, A. V. 2015. The Southern Temenos in Pontic Olbia (Preliminary Results of the Investigation). *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 21, p. 222-250.
- Burr Thompson, D. 1963. *Troy. The Terracotta Figurines of the Hellenistic Period*. Princeton: Princeton University Press. Supplementary Monograph, 3: Troy. Excavations conducted by the University of Cincinnati. 1932—1938.
- Buzoianu, L., Bărbulescu, M. 2008. *Albești. Monografie arheologică*. I. Constanța: Muzeul de istorie națională și arheologie. Bibliotheca Tomithana, IV.
- Canarache, V. 1969. *Masks and Tanagra Figurines Made in the Workshops of Callatis Mangalia*. Constanta: Muzeul De Arheologie Constanta.
- Cantone, F. 2015. The «Flower Woman» Figurines from the Focse Sele Hera Sanctuary. *Ancient Coroplastic Digital Data Management, Analysis, and Sharing. Archeologia e Calcolatori*, 26, p. 95-114.
- Carpenter, T. H. 1986. *Dionysian Imagery in Archaic Greek Art*. Oxford: Clarendon Press.
- Eberhard, P. 1959. *Antike Welt in Ton. Griechische und römische Terrakotten des Archäologischen Institutes in Leipzig*. Leipzig: Seemann.
- Higgins, R. A. 1954. *Catalogue of the Terracottas in the Department of Greek and Roman Antiquities. British Museum*. London: Methuen & Co, I.
- Leyenaar-Plaisier, P. G. 1979. *Les terres cuites grecques et romaines*, I: Catalogue de la collection du Musée national des antiques a Leiden, III. Leiden: Rijksmuseum van Oudheden. Musée... 1994. *Musée de Pergame: Collectious d'Antiques*. Musée de Proche-orient.
- Pfrommer, M. 2001. *Greek Gold from Hellenistic Egypt*. Los Angeles: Getty Museum Studies on Art.
- Robinson, D. M. 1952. *Terracottas, Lamps, and Coins found in 1934 and 1938 (Excavations at Olynthus. Part XIV)*. Baltimore: The Johns Hopkins.
- Schmidt, E. 1994. *Katalog der antiken Terracotten*, I: Die figurlichen Terrakotten. Mainz: Philipp von Zabern.
- Shevchenko, T. 2015. Bust Thymiateria from Olbia Pontike. *Les Carnets de l'ACoSt*. 13. Online <http://acost.revues.org/582>, DOI: <https://doi.org/10.4000/acost.582>.
- Winter, F. 1903. *Die Typen der figurlichen Terrakotten*. Berlin; Stuttgart: von W. Spemann, III.

T. M. Shevchenko

OLBIAN THYMIATERIA OF APHRODITE

Among Olbian terracottas there is a group of Aphrodite's busts crowned with handmade cups. These bust thymiateria were probably used in this goddess cult for spreading scents and as votives. They come from the excavations at houses and from the Eastern (Central) Temenos. The series of busts is dated to the late period of this temenos functioning: the late 3rd or the first half of the 2nd centuries BC.

The image of Aphrodite with Erotes on her shoulders probably originates from her depictions where she holds her twin sons in her arms. One more variant of this image was the schematic depiction of Erotes heads on her shoulders at the backgrounds of palmettes. They as if peer out of the goddess shoulders and their wings form the palmettes. Terracottas of this variant come from the botroi at the Central and Western Temenoi.

Aphrodite with Erotes on her shoulders is known in coroplastics of many cities while the very image of this full-faced, openly smiling and not young woman is peculiar for Olbia. The same face is reproduced in semifigures of ladies with ivy wreath found in the area near agora. Aphrodite being usually depicted as young and tender looks almost stout on the busts discussed. It can correspond to the image of Aphrodite Ourania.

Olbian bust thymiateria distinguish also by the simply shaped thymiaterion cup. Only handmade cups are known among the materials of the Central Temenos where dozens of busts with broken away thymiateria cups were found.

Bostros served as a place for burying remains from sacrificial precinct, therefore bust thymiateria lost their value before falling into this context. It could be reasoned by their broken condition, otherwise there could be a new type of bust thymiateria which interchanged the previous. Each variant of serially produced busts was used simultaneously on both temenoi.

Keywords: Olbia Pontica, terracotta, bust thymiaterion, Aphrodite, botros, temenos.

Одержано 01.12.19

ШЕВЧЕНКО Тетяна Миколаївна, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, пр. Героїв Сталінграда 12, Київ, 04210, Україна.

SHEVCHENKO Tetiana M., Candidate of Historical Sciences, Senior Research Officer, the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, Heroiv Stalinhrada ave., 12, Kyiv, 04210, Ukraine.

ORCID: orcid.org/0000-0002-9204-0469, tania-shevchenko@yahoo.com